

УДК 130.1:2–18:1(091)

DOI: 10.26565/2226-0994-2020-63-11

Олена Гудзенко

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ІДЕЇ У ТВОРАХ ДІЯЧІВ БРАТСЬКИХ ШКІЛ (XVI–XVII СТОЛІТТЯ)

У статті авторка намагається проаналізувати репрезентацію філософсько-антропологічних ідей у творах діячів братських шкіл у XVI–XVII століттях. Відзначається, що людина розглядалася в єдності душі та тіла як мікрокосм і як така, що сотворена за образом Божим. Самопізнання таумачилося як шлях звільнень від обтяжень навколишнього світу, залежності від земної чуттєвості. Зокрема, щодо догматів ортодоксального християнства у Стефана Зизанія було раціоналістичне бачення. У творчості Кирила Транквіліона-Ставровельського проявляється пов'язана з гуманізмом неоплатонічна традиція. Відповідно до традицій доби Відродження, філософ звертається до ідеї подвійної істини, розглядаючи мудрість із позицій теології та практичної життєвої філософії. К. Транквіліон-Ставровельський, відповідно до стоїчного вчення, розглядав людину як двонатурну істоту. Але філософ також підкреслював єдність душі та тіла, оскільки вони міцно взаємопов'язані. Прикметно, що вчений розкриває проблему душі та тіла з ренесансно-гуманістичних морально-етичних і гносеологічних позицій. Ісаєя Копинський підкреслює, що самопізнання й пізнання навколишнього світу відбувається не шляхом дослідження природи та спостереження за природними явищами, а навпаки – за допомогою заглиблення у свій внутрішній духовний світ, за допомогою «умного деланія». Погляди І. Копинського є близькими до ранньоісихастської візантійської теології. Антропологічні погляди цього теолога зосереджені на особистості, яка бере активну участь в історичному процесі. Зі свого боку М. Смотрицький, аналізуючи, зокрема, питання щодо зв'язку між дією та волею, особливу увагу у своїх працях звертає на трансцендентну природу людського духу. У підсумку авторка статті доходить висновку, що філософсько-антропологічні ідеї діячів братських шкіл формувалися в контексті європейської філософської культури та були відображенням культурно-історичних особливостей досліджуваного історичного періоду.

Ключові слова: душа, самопізнання, дух, братські школи, духовний світ.

У реаліях глобалізаційних змін та інтенсивного науково-технічного розвитку актуалізуються питання щодо самовизначення людини. У цьому контексті особливого сенсу для представників української культури набуває звернення до духовних пластів вітчизняної історичної спадщини. Оскільки в жодній з історичних періодів християнська релігія та церква не відігравали такої значної ролі в житті суспільства і становленні уявлень про життя, мету й призначення людини, як в епоху Середньовіччя та ранньомодерної доби, вбачаємо за доцільне звернутися до дослідження творчості представників вітчизняної духовної спадщини саме цього періоду.

Відзначимо, що діяльність представників зазначеного історичного періоду перебуває у фокусі *наукових розвідок* доволі значної кількості дослідників. Зокрема, В. Логвиненко розглядає полемічну літературу як чинник становлення національно-релігійної свідомості українського народу [Логвиненко, 2005], М. Бобак досліджує ідеї громадянського гуманізму в українській духовній культурі XVI–XVII ст. [Бобак, 2001], Л. Андрусів виявляє раціоналістичні тенденції в українській філософській думці XI – поч. XVII ст. [Андрусів, 2011], І. Жеребило розглядає проблему сенсу життя людини в українській філософії XI – першої половини XVII ст. [Жеребило, 2002], М. Дойчик розкриває етико-антропологічні ідеї українського ренесансного гуманізму (кінець XVI – перша третина XVII ст.) [Дойчик, 2004].

© Гудзенко О. Г., 2020.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

Мета статті полягає у виявленні особливостей бачення діячами братських шкіл проблем Духу, душі, тіла та христології.

Наукова новизна нашої розвідки полягає в тому, що ми плануємо проаналізувати погляди діячів братських шкіл на проблеми сутності людини та її божественного начала в контексті релігійних і філософсько-антропологічних поглядів, характерних для періоду XVI–XVII століття. Ми *припускаємо*, що філософсько-антропологічні ідеї, відображені у творах діячів братських шкіл, формувалися в контексті філософських і релігійних пошуків представників європейської культури того часу.

В основі запропонованої розвідки – релігієзнавчий *підхід* до вивчення історико-філософських питань, оскільки філософські проблеми, до яких зверталися діячі братських шкіл періоду Українського Середньовіччя, розглядалися у богословських, полемічних та інших пам'ятках християнського змісту. Здійснюючи аналіз першоджерел, ми зверталися до таких *методів*: текстологічного, контекстуального аналізу джерел, систематизації та логічного узагальнення відомостей з першоджерел та іншого досліджуваного матеріалу, а також до герменевтичного та порівняльно-історичного методу у зв'язку з аналізом та інтерпретацією текстів. Також ми керувалися *принципами* конфесійної незаангажованості, об'єктивності та історизму.

Зауважимо, що в українському ренесансному гуманізмі морально-антропологічні проблеми розглядалися у межах двох підходів: традиціоналістського (Іван Вишенський, Віталій з Дубна, Ісаєя Копинський, Йов Княгиницький) і прогресистського (Юрій Рогатинець, Касіян Сакович, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Лаврентій та Стефан Зизаній) [Дойчик, 2004, с. 11]. Наприклад, представники прогресистської лінії розуміли щастя як гармонію духовного і тілесного начал у людині, традиціоналістської – як результат набуття духовно-моральної досконалості. Спільною позицією представників обох ліній було бачення щастя як задоволеності від усвідомлення людиною гідності свого життя [Дойчик, 2004, с. 12].

Український письменник, мислитель, відомий слов'янський гуманіст, просвітник Стефан Іванович Зизаній-Тустановський був одним із засновників Львівської братської школи та її викладачем і ректором [Ісаєвич, 1966, с. 129]. Його літературна та практична життєва діяльність характеризувалися антикатолицькою та антиуніатською спрямованістю. Відповідними були і його релігійно-філософські погляди.

Щодо тринітарної проблематики С. Зизаній, всупереч канонізованим положенням християнства, вважав, що іпостасі трійці Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий є рівноправними та рівнозначними [Студинський, 1906, с. 15]. Бачення ним цієї проблеми перегукується з аріанством. Христос у своїх можливостях рівний Богу-Отцю. С. Зизаній повністю відкидав християнський догмат про спокутницьку жертву Христа, оскільки вважав, що він не є заступником людей перед Богом, тому що сам має достатньо сили для помилування чи покарання. Душа і тіло неподільно пов'язані між собою: коли помирає людина, помирає також і душа. Отже, С. Зизаній суперечить ортодоксальному баченню християнства щодо зв'язку душі та тіла, відповідно до якого душа в момент смерті відокремлюється від тіла та потрапляє в загробний світ. Відповідно, з таких поглядів просвітника-полеміста випливає те, що і для грішників, і для праведників після смерті не існує ні Божого суду, ні чистилища, ні пекла, ні раю, ні потойбічного світу.

С. Зизаній також, натякаючи на відсутність необхідності в духівництві, заперечував близькість святих до Бога, відхиляв догмат про посмертне блаженство. Він наголошував на постійному протистоянні добра і зла в земному світі [Москальова, 2016, с. 145]. Наприклад, саме на цьому акцентує увагу полеміст у своїй праці «Казання святого Кирила», звертаючись до протиставлення «Христос – антрихрист» [Москальова, 2016, с. 145]. Отже, можна стверджувати, що стосовно догматів ортодоксального християнства Стефан Зизаній дотримувався доволі раціоналістичної позиції.

Дослідниця С. В. Азовцева підкреслює, що у становленні нової української проповідницької літератури чи не найголовнішу роль відіграла творча діяльність

Кирила Транквіліона-Ставровецького [Азовцева, 2013, с. 3]. Ми схилиємось до позиції О. А. Матюхіної в її міркуванні стосовно того, що в творчості Кирила Транквіліона-Ставровецького найвиразніше серед його сучасників проявляється пов'язана з гуманізмом неоплатонічна традиція [Матюхіна, 2016, с. 59].

Кирило Транквіліон-Ставровецький, філософ і теолог, письменник, церковно-освітній діяч, викладач Львівської та Віленської братських шкіл, був прихильником ідей західноєвропейського Відродження. Він – автор відомих у свій час творів «Зерцало богослов'я» (1618), «Евангелія учительного» (1619), збірки духовних віршів «Перло многоцінное» (1646). У центрі філософських роздумів вченого – проблема Бога, його відношення до світу, буття. 1618 року в Почасві у власній друкарні він видрукував книгу «Зерцало богослов'я». Б. Криса зауважує, що «Зерцало богослов'я» не було власне катехизмом [Криса, 2013, с. 288]. У ній викладено християнські догмати, космогонічні погляди, розкрито загальне бачення світу як Божого творіння з позиції його внутрішніх природних і духовних зв'язків. «Перло многоцінное» – це збірник статей релігійного та повчального характеру у віршованій та прозовій формі. Він є першим друкованим виданням у Чернігові та Лівобережній Україні і водночас останнім друком Кирила Транквіліона-Ставровецького, здійсненим 1646 року. Це видання містить, зокрема, вчення про Трійцю, похвали Богу, ангелам, святым, на свята і окрему похвалу «О премудрості троякой, в весе сем явленной» [Адруг, 2012, с. 26].

У своїх творах Ставровецький вдається до символічних художніх образів. Як зазначає Л. А. Гудзь, історичному періоду, під час якого жив і творив К. Транквіліон-Ставровецький, притаманні дуалізм тлумачення біблійних і євангельських образів у буквальному та символічно-знаковому розумінні, коли у символах вбачався вияв Божої волі. Так, у творі «Перло многоцінное» спостерігається звернення до культу Божої матері [Гудзь, 2020, с. 10]. Головна тема «Перла многоцінного» – це «містерія спасіння світу, здійснена втіленням Ісуса Христа» [Трофименко, 2003, с. 8]. А через метафору многоцінної перлини, яка народжується в людському серці благодаттю Святого Духа, розкрито сотеріологічний вимір написаного та промовленого слова [Січенко, 2017, с. 209].

Нам імпонує позиція Т. М. Трофименко, яка стверджує, що для українських богословів головним є «богомислення». За його допомогою людина наближається до поєднання з Богом, що і є головною метою її життя [Трофименко, 2003, с. 5].

Бога К. Транквіліон-Ставровецький бачить як неосяжне світове начало: «непостиженієм постизаю непостижимаго бога» [Пам'ятки, 1988, с. 213], у чому виявляється його апофатичний погляд на сутність Бога. «Ест бог свѣт <...> паче всякого свѣта, видимого и невидимого; и ест премудрость <...> над всяку премудрость и разум – от того бо источник всякого разума и премудрости; есть и движеніе, яко подвижен къ милосердію и на отмищеніе злочестивых <...>; правда есть вѣчная и доброт неизреченная, всякого зла непричаснаа» [Пам'ятки, 1988, с. 213]. Бачення філософом Бога премудрим творцем перегукується з апофатичним надбуттєвим Богом у неоплатонізмі. Г. Трунте констатує, що апофатичні вислови про сутність Бога вміщено здебільшого в «Зерцалі богослов'я» [Трунте, 2017, с. 243].

У «Похвалі о премудрости троякой, в віці сем явленной» з твору «Перло многоцінное» філософ розрізняє три премудрості: «Первая найпреднійшая премудрость – в персоні сина божія. Вторая премудрость – дари духа святого, в душах пророцьких и апостольських и богословських, и в прочих святых, угодницех бозьких. Третья мудрость, приржоная, от бога ест дана, в началі битія челоуічьського...» [Пам'ятки, 1988, с. 247]. Отже, К. Транквіліон-Ставровецький розрізняє мудрість Христа, мудрість як дар Святого Духа та мудрість як вроджене обдарування [Трунте, 2017, с. 319].

Слід зауважити, що теолог розрізняє «мудрость» і «премудрость»: «що нарицається “мудрость”, то приржоную мудрость значить. А що приложено “премудрость” – тогда той предлог значить над то зацнійшую премудрость, з дару бозького, даную пророком, и апостолом, и теолікгом правовірним. Прето я напред покладаю похвалу о мудрости

прироженої, то єст о філозофїи, которою царїє царствують и сильнии правду пишуть...» [Пам'ятки, 1988, с. 247]. Відповідно до традицій доби Відродження, філософ звертається до ідеї подвійної істини, розглядаючи мудрість з позицій теології та практичної життєвої філософії.

К. Транквіліон-Ставровецький розмірковує про «ум» і «разум», розділяючи ці поняття: «... ум, саморасльная души, то єст источник всякого разума чоловічеського. Разум же отвні в душу приходить. Если чого от кого иного научишся и уразумієш, то разум. А ум въ души сам през ся разумен» [Пам'ятки, 1988, с. 237].

У третій бесіді «Зерцала богословія» «О сотворенню чоловіка, которій малим миром нарицається» філософ розглядає сутнісну природу людини. Як пише К. Транквіліон-Ставровецький, людина сотворена «зе двох битностей розних» [Пам'ятки, 1988, с. 235], тобто мислитель вважає, що людина має тіло і душу. Щодо їхньої будови він зауважує, що «тіло видимое с чотирох элементов сьставлено: плоть от землы, крвь от воды, диханіє от воздуха, теплота от огня. Душа же, невидимая, разумная и несмертьельная <...> оживляет и движет все тіло и чувствами п'ятьма, альбо змислами приемлет...» [Пам'ятки, 1988, с. 235]. Отже, існує безпосередній зв'язок, що об'єднує тіло, душу людини та її почуття: «вкус», «обоняніє», «слишпаніє», «зреніє», «дотыкваня». До сил розумної душі, які «при умі стоять», філософ відносить такі: «воля, пам'ять, доброть, мисль, разум, хитрость, мечтаніє, разсужденіє, радость, любовь» [Пам'ятки, 1988, с. 237].

Призначення духу, душі й тіла К. Транквіліон-Ставровецький розуміє так: «Дух – для хвали вічного бога, тіло же – смиренія діля <...> Тіло же да пребивает под властію душі разумной и да научается и познавает...» [Пам'ятки, 1988, с. 238].

Відзначимо також, що морально-етичний світогляд цього мислителя сформувався під впливом філософської культури Київської Русі, а також ренесансно-гуманістичних і реформаторських здобутків. Відповідно, такий світогляд був в основі поглядів К. Транквіліона-Ставровецького щодо тлумачення сутності людини (із акцентуванням уваги на її звичайному земному житті). Ставровецький закликає: «... познай самого себе, яко єст так дивное и разумное створення, кшталтом и образом божиим, світлостю разумною и несмертьельностю почтений от бога и межи агели в товаристві посажоний» [Пам'ятки, 1988, с. 208]. Тому що Бога може сприймати тільки духовна людина: «Бога знати и видіти его правдіве если кто хочет, напред повинен єст показати пред богом чистое сердце» [Пам'ятки, 1988, с. 209]. Сенс життя людини філософ вбачає в повсякденній праці для людей, у реальному для них служінні. Як справедливо зауважує І. Ісіченко, динаміку духовного розвитку поет інтерпретує як ціложиттєву мандрівку, прощу («шелгримство») до неба [Ісіченко, 2017, с. 211]. Звільнення від темряви на шляху до світла – саме так метафорично зображує автор шлях духовного становлення, спасіння: «Ад, темница пекельная спорожнилася, в'язні вічніи с темности вишли на свободу и світлость» [Пам'ятки, 1988, с. 225].

Отже, К. Транквіліон-Ставровецький, відповідно до стоїчного вчення, розглядав людину як двонатурну істоту, водночас підкреслюючи єдність душі та тіла. Загалом, на нашу думку, можна стверджувати, що мислитель розкриває проблему душі та тіла з морально-етичних і гносеологічних позицій, які відповідають характеру та настановам ренесансно-гуманістичного світогляду.

Рухаючись далі, зазначимо, що в контексті нашої розвідки життя та творчість Ісаї Копинського є чи не найменше дослідженими. Він був активним церковним і освітнім діячем, аскетом-містиком. Приміром, М. Грушевський характеризує цього теолога як «представника суворого аскетизму, православного старовірства в стилі Вишенського, Княгиницького й інших» [Грушевський, 1995, с. 513]. Йдеться про течію, що існувала в українській філософській думці кінця XVI – першої пол. XVII ст., яскравими представниками якої є згадані вище Іван Вишенський, Йов Княгиницький, Віталій з Дубна та ін. Суттю її був афонський містицизм і концепція євангельського життя в істині, що були переосмислені у XV столітті українськими філософами й теологами та відроджені

у XVI – XVII століттях. Відповідно у своїх творах Ісає Копинський розглядає питання способів і шляхів самопізнання, осягнення Бога у світлі євангельського вчення, а також пізнання навколишнього світу.

Основним твором І. Копинського є «Лїствица духовного по Бозї иноческого жительствова» («Алфавіт духовний»), який спочатку розповсюджувався у списках, а виданий був 1710 року [Исаия, 1710, с. 3]. М. Грушевський підкреслює, що «Алфавіт духовний» був складений у дуже аскетичному дусі [Грушевський, 1995, с. 236]. Зразком для його написання слугувала праця «Лїствица Райська» Іоанна Синайського. Твір поділений на 33 частини («главиці») відповідно до земного віку Ісуса Христа. Хоча працю й названо «Лїствица духовного по Бозї иноческого жительствова», але в ній все-таки ми не бачимо виразної градації рівнів духовних станів на шляху духовного зростання, оскільки змістова канва праці – це моралізування. Зокрема, автор розмірковує щодо питань сенсу людського земного життя, доброчестя і гріховності, добра і зла, сутності та оцінки людської гідності.

Ісає Копинський підкреслює, що самопізнання та пізнання навколишнього світу відбувається не шляхом спостереження за природними явищами, а навпаки – шляхом заглиблення у свій внутрішній духовний світ за допомогою «умного деланія»: «Дїлание же умное, имже имами приблизитис(ь) и совершеннїи присоединити ся Господеви, сіе ест: еже познати превїе всю тварь видимую и разумїваемую, от кого и чего ради сотворенна быст(ь) и ким движима и обогащаема ест, и увїрити ся о сем истинно. Таже себе и вся яже о сїбе таи(н)ство. Та же Бога и вся его благодєянїа. Ово глаголю разум прав и истинен ест познати вся сіа подробну, воже ни единой вещи от него утаснїи и недоумїннїи быти, и углубити сіе в себе долгим временем, воже быти ему со сим, яко единораслу и во едино соединєнїу. Не доспївой же вся и держайи высокая о себї мудрствовати и богословити, аще і всю мудрост(ь) мира сего извыче, безумен и о всем слїи ест, сїтей злокозненнаго не убїжит» [цит. за: Грушевський, 1995, с. 536–537].

Отже, виходячи зі слів містика, за допомогою «умного деланія», з мудрістю скеровуючи власний розум, ми можемо наблизитися до Бога та з'єднатися з ним. «Умное деланіє» допомагає в пізнанні зовнішнього світу, самопізнанні та пізнанні Господа. Теолог також зазначає, що існує кілька видів «разуму»: «Єст(ь) бо разуму различіе, якоже і всїм внешним вещам. Єст(ь) бо разум совершен духовен, ест(ь) же посредний — душевен; ест(ь) же отнюд груб — плотеск» [цит. за: Грушевський, 1995, с. 538].

Водночас ще раз підкреслимо, що коли Ісає Копинський каже про пізнання, то розуміє під цим (за висловом М. Грушевського, «як уся церковна наука східної церкви» [Грушевський, 1995, с. 537]) не як позитивний, експериментальний різновид останнього, але як пізнання ідеалістичне, спекулятивне.

Людина, за Ісаєю Копинським, двонатурна: зовнішня (тілесна) і внутрішня (духовна). Самопізнання, яке починається з пізнання навколишнього світу, є первинним щодо пізнання Бога. За допомогою самоспоглядання відбувається і пізнання себе, і осягнення природного світу. Кінцевою метою такого морального самовиховання є благосне поєднання з Богом: «Дотолї бо труд, дотолї подвиг, дондеже не призриши, дондеже в совершенное сознание себе не прїйдеши, донелї любовію себе с Богом не соединиши. Єгда же себе познаєши, єгда любовію Богу совершеннїи соединишися, тогда не единого подвига и труда имїти будєши. Тогда в покои, радости же и веселїи всегда обрящєши ся» [цит. за: Грушевський, 1995, с. 540–541].

Отже, погляди І. Копинського є близькими до ранньоісихастської візантійської теології. Тож шлях самопізнання для нього – це шлях теозису, обоження людини.

Наступним мислителем, творчість якого ми розглянемо, є відомий церковний та культурний діяч Мелетій Смотрицький (Максим Герасимович) – філолог, письменник, ректор Київської братської школи, єпископ. Освіту він отримав в Острозькій академії. Вчителем М. Смотрицького був Кирило Лукаріс.

У своєму найвідомішому творі, полемічному трактаті «Тренос» (1610), теолог захищає православну традицію від католиків і уніатів. Догматична частина «Треносу»

починається «Трактатом про походження Святого Духа». Слід зауважити, що в догматі «філіокве», який розкриває вчення про Трійцю (основне питання богослов'я), існує відмінність між східною та західною християнськими традиціями. З цієї причини православний Смотрицький у своєму полемічному трактаті розглядає загальні аспекти вчення про Трійцю та питання про походження Святого Духа. Як зазначає К. Студинський, «вістку» «проти походження св. Духа “и отъ Сына” <...> потвердив <...> також Мелетій Смотрицький» [Студинський, 1906, с. XXXV].

М. Смотрицький протиставляє заснований на вірі східнохристиянській теології західнохристиянську, орієнтовану на використання розуму в пізнанні. Але водночас можна помітити, що мислитель все-таки більше керується філософськими категоріями Арістотеля (який через категорії – висловлювання про буття – робив спробу відповісти на питання про сутність буття), а не богословськими аргументами.

«Про чистилище» – це розділ «Треносу», де автор полемізує щодо бачення сутності цього явища католиками та православними. На початку твору Смотрицький каже про віру православних у Бога, Христа Спасителя та Духа Святого, а також повідомляє, що Східна Церква не змінила й не змінить своєї віри щодо долі померлих: душі блаженних від дня смерті перебувають в Раю та очікують на воскресіння до вічного життя, душі ж грішників очікують останнього Суду. Розглядаючи полеміку між православними та католиками про чистилище на прикладі твору «Тренос» (1610), Л. Квасюк зазначає, що для представників католицизму в чистилищі відбувається очищення грішників вогнем перед їх потраплянням у рай. Натомість на підставі існування різниці між малим і великим гріхом православні відкидають ідею про існування чистилища, наголошуючи на необхідності молитися за померлих і до мучеників, оскільки вони є посередниками між людиною та Богом.

Прикметно, що представники Східної Церкви засуджували католицькі доктрини, аби захиститися від впливу католицизму [Квасюк, 2009, с. 210]. Слід зауважити, що на формування поглядів М. Смотрицького вплинуло навчання в Острозькій академії, а також вивчення єзуїтської науки в Західній Європі. Підкреслюючи, що походження Святого Духа – це глибоке таїнство віри, на якому засновується спасіння, теолог виступає на захист Східної Церкви за допомогою, як ми вже відзначали, арістотелівських філософських категорій (субстанція, моральність, способи буття, натура тощо). Водночас М. Смотрицький засуджує західну метафізику за раціоналістичність, орієнтовану на філософське осягнення Бога як граничної реальності, протиставляючи цю традицію східній метафізиці, заснованій на подвижницькому сходженні до пізнання божественного [Threnos, 1610, с. 125].

У 10 розділі «Катехізм, тобто сумарій, або коротке зібрання віри і церемоній святої Східної церкви» праці «Тренос» теолог розглядає основи християнського віровчення у формі сповідання віри в Бога-Творця, Ісуса Христа, Духа Святого, Передвизначення, Святу Церкву [Квасюк, 2010, с. 173; Тренос, 1610, с. 279]. Цей розділ також має певний полемічний характер, оскільки в ньому прослідковується вплив католицького та протестантського віровчення на погляди М. Смотрицького. Автор звертається до спадщини східних отців (Василя Великого, Івана Золотоуста, Григорія Ниського). Наприклад, аналізується їхнє бачення гріха, душі, особливостей взаємодії волі людини з Божою благодаттю, антропологічних категорій. У міркуваннях філософа виявляється вплив і вчення Василя Великого (добродійно жити можуть і християни, і нехристияни), і крайнього августинізму, характерного для деяких напрямків католицького богослов'я та протестантських конфесій (тільки з Божою благодаттю людина може робити добрі справи та дотримуватись Закону Божого).

Розмірковуючи про стосунки між церквами, М. Смотрицький пише: «Основа релігійної єдності Церкви Христа, єдиного Господа, – це знати верховного пастиря, з'єднуватися з ним у вірі і милосерді, а в тому, що стосується церковного чину, то нехай кожна помісна церква користується своїми власними звичаями, правилами, обрядами та ритуалами <...> Єдність віри <...> вже існує. Чому б не у

любові?» [цит. за: Томсон, 1998, с. 207–208]. З бачення єдності церков випливає твердження М. Смотрицького про те, що після прийняття унії він не залишив Східну церкву: «Я залишаюся в ній, як вона спочатку виношувала моїх предків в руському народі: вона виношувала їх у священній єдності з Римською церквою: і вона ж мене з'єднала зі святою Західною церквою, і збереже мене, поки Бог не обіве мене в Собі похоронним саваном» [цит. за: Томсон, 1998, с. 208]. Зауважимо, що подібні ідеї ми зустрічаємо в «Листі Мелетія Смотрицького Адаму Хриптовичу 7 червня 1626 р.»: «Якби дав Всемогутній Бог єдність, до збереження старої Грецької Релігії, в якій і надалі могли б перебувати залишки великих дворів і дворянських родів, щоб зникло роз'єднання і здійснилися добра справа, любов і єдність між братами» [Смотрицький, 2011, с. 77].

Ми схиляємось до позиції М. Іванової щодо характеру антропологічних поглядів М. Смотрицького. Ці погляди, серед іншого, ґрунтуються на визнанні діяльнісно-раціонального характеру особистості, яка здатна змінювати та створювати церковну історію; а також – на ствердженні можливості трансформації людини за посередництвом екзегетичної організації самотнього авторського тексту [Іванова, 2011, с. 75]. Цікавим також є бачення М. Смотрицького щодо проблеми відповідальності за все створене та вчинене. Аналізуючи у своїх працях питання зв'язку дії та волі, мислитель звертає особливу увагу на трансцендентну природу людського духу [Смотрицький, 2015, с. 255]. Тому можна констатувати, що антропологічні погляди теолога зосереджені на особистості, яка бере активну участь в історичному процесі.

Отже, дослідивши першоджерела та сучасні наукові розвідки, ми встановили, що гіпотеза нашого дослідження підтвердилась: аналіз творів діячів братських шкіл засвідчив, що їхні філософсько-антропологічні ідеї формувались у контексті європейської філософської культури того часу, а екзистенційність останніх випливала з української християнської гуманістичної традиції. З позиції українського ренесансного гуманізму людина розглядалася в єдності душі та тіла як певний мікрокосм, а також як така, що сотворена за образом Божим. Самопізнання тлумачилось як шлях звільнень від обтяжень навколишнього світу та залежності від земної чуттєвості. Наостанок ще раз підкреслимо те, що філософсько-антропологічні погляди діячів братських шкіл були відображенням культурно-історичних особливостей досліджуваного нами історичного періоду. У наших подальших наукових розвідках ми плануємо поглибити дослідження філософсько-антропологічних поглядів представників Українського Середньовіччя та ранньомодерної доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Адрут А. Перша друкована книга в Чернігові та Лівобережній Україні. *Сіверянський літопис*. 2012. № 5–6. С. 22–27.

Азовцева С. В. Творчість Кирила Транквіліона-Ставровецького в історико-літературних працях XIX–XXI століть. *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер.: Літературознавство*. 2013. № 4 (2). С. 3–8.

Андрусів Л. З. Раціоналістичні тенденції в українській філософській думці XI – поч. XVII ст.: автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.05. Київ: Нац. педаг. ун-т імені М. П. Драгоманова, 2011. 21 с.

Бобак М. І. Ідеї громадянського гуманізму в українській духовній культурі (XVI–XVII ст.): автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.05. Львів: Львів. нац. ун-т імені І. Франка, 2001. 19 с.

Грушевський М. С. Історія української літератури. Київ: Обереги, 1995. Т. 6. 708 с.

Гудзь Л. А. Поема архієпископа Іоана Максимовича «Богородице Дѣво, радуйся» як явище української барокової літератури: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.01. Київ: Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, 2020. 23 с.

Дойчик М. Етико-антропологічні ідеї Українського ренесансного гуманізму (кінець XVI – перша третина XVII ст.): автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.05. Київ: Київ. нац. ун-т імені Т. Г. Шевченка, 2004. 15 с.

Жеребило І. В. Проблема сенсу життя людини в українській філософії XI – першої половини XVII ст.: автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.05. Львів: Львів. нац. ун-т імені І. Франка, 2002. 17 с.

Иванова М. В. Проблема человека как проблема автора в западнорусской философско-богословской мысли первой половины XVII в. (на примере письма Мелетия Смотрицкого Адаму Хрептовичу). *Вопросы философии*. 2011. № 7. С. 69–76.

Исаия, митр. Киевский и всея Руси. Алфавит духовный. Киев: Типография Киево-Печерской лавры, 1710. 200 л. 808 с. URL: <https://kr.rusneb.ru/item/reader/alfavit-duhovnyu>.

Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1966. 248 с.

Ісиченко І. Перло многоцінне Кирила Транквіліона Ставровецького як феномен української барокової релігійної культури. *Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого* / упор. Б. Криса, Д. Сироїд. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 209–223.

Квасюк Л. Виклад християнського віровчення в «Катехізмі, тобто сумарії, або короткому зібранні віри і церемоній святої Східної церкви» Мелетія Смотрицького. *Українознавство*. Київ, 2010. № 3 (36). С. 173–175.

Квасюк Л. Відображення полеміки між православними і католиками про чистилище у «Треносі» (1610) Мелетія Смотрицького. *Українознавство*. Київ, 2009. № 3. С. 208–210.

Криса Б. Кирило Транквіліон Ставровецький: історія творчої особистості. *Українське літературознавство*. 2013. Вип. 77. С. 285–296.

Логвиненко В. М. Полемічна література як чинник становлення національно-релігійної свідомості українського народу: автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.05. Львів: Львів. нац. ун-т імені І. Франка, 2005. 16 с.

Матюхіна О. А. С. Б. Кримський про софійність філософії Г. С. Сковороди. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2016. № 1 (23). С. 58–62. DOI: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.23.12478>.

Москальова Л., Яковенко І., Чорна В. Роль Львівського братства у розвитку шкільної системи освіти на Україні XV–XVII століття. *Історія релігій в Україні*. Львів: Логос, 2016. Вип. 1. С. 138–147.

Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – поч. XVIII ст.) / ред. В. Шинкарук та ін. Київ: Наукова думка, 1988. 568 с.

Смотрицький М. Письмо Мелетия Смотрицкого Адаму Хрептовичу 7 июня 1626 г. *Вопросы философии*. 2011. № 7. С. 77–80.

Смотрицький М. Тренос, або Плач єдиної святої помісної апостольської Східної Церкви з поясненням догматів віри, початково з грецької на слов'янську, а тепер зі слов'янської на польську перекладений Теофілом Ортологом, тієї ж Святої Східної Церкви сином, у Вільні року Божого 1610. Київ: Талком, 2015. 557 с.

Студинський К. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в. Львів: Вид-во НТШ, 1906. Т. I. 384 с.

Томсон Ф. Мелетий Смотрицкий и уния с Римом: религиозная дилемма в Рутении XVII века. *400 лет Брестской церковной унии 1596–1996, критическая переоценка. Сборник материалов Международного симпозиума Неймеген, Голландия*. М.: Библиейско-Богословский институт Св. апостола Андрея, 1998. С. 177–211.

Трофименко Т. М. Збірка «Перло многоцінне» Кирила Транквіліона Ставровецького в контексті барокової культури: автореф. дис. канд. філолог. наук: 10.01.01. Харків: Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2003. 23 с.

Трунте Г. Бог і Його творіння в Кирила Транквіліона. *Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого* / упор. Б. Криса, Д. Сироїд. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 242–321.

Threnos To iest Lament iedney S. Powszechney Apostolskiewy Wschodney Cerkwie z obiasnieniem Dogmatu Wiary. Pierwey z Greckiego na Slowiensi, a teraz z Slowienskigo na polski przelozony. Przez Theofila Orthologa Teyze Swietey Wschodney Cerkwie Syna. Wilno, 1610. Jagiellonian University in Kraków: Jagiellonian Digital Library, 2020. URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=375357>.

Гудзенко Олена Георгіївна

кандидатка філософських наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та філософії
Волинський національний університет імені Лесі Українки
п-кт Волі, 13, Луцьк, 43025
E-mail: olena.gudzenkooo@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2028-7697>

Стаття надійшла до редакції: 03.11.2020

Схвалено до друку: 26.11.2020

PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL IDEAS IN THE WORKS OF PERSONALITIES OF FRATERNAL SCHOOLS (XVI-XVII CENTURIES)

Hudzenko Olena G.

PhD in Philosophy, Associate Professor of the Department
of World History and Philosophy
Lesya Ukrainka Volyn National University
13, Voli Avenue, 43025, Lutsk, Ukraine
E-mail: olena.gudzenkooo@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2028-7697>

ABSTRACT

In the article the author tries to analyze the representation of philosophical and anthropological ideas in the works of fraternal schools in the XVI–XVII centuries. It is noted that man was considered in the unity of soul and body as a microcosm and one that was created in the image of God. Self-knowledge was interpreted as a way of liberation from the burdens of the surrounding world, dependence on earthly sensuality. In particular, Stefan Zizaniy had a rationalist vision of the dogmas of orthodox Christianity. The work of Kyrylo Tranquillion-Stavrovetsky shows a neo-Platonist tradition associated with humanism. In accordance with the traditions of the Renaissance, the philosopher turns to the idea of double truth, considering wisdom from the standpoint of theology and practical philosophy of life. K. Tranquillion-Stavrovetsky, according to the Stoic doctrine, regarded man as a dual nature. But the philosopher also emphasized the unity of soul and body, because they are strongly interconnected. It is noteworthy that the scientist reveals the problem of soul and body from the Renaissance-humanistic moral-ethical and epistemological positions. Isaiah Kopynsky emphasizes that self-knowledge and cognition of the surrounding world does not occur through the study of nature and observation of natural phenomena, but, on the contrary, through immersion in your inner spiritual world through “smart deeds”. It contributes to the knowledge of the outside world, self-knowledge and knowledge of God. I. Kopynsky’s views are close to early Hesychnast Byzantine theology. The anthropological views of the theologian are focused on the individual who takes an active part in the historical process. In his works, M. Smotrytsky also pays special attention to the transcendent nature of the human spirit, in particular, analyzing the question of the interaction of action and will. The author concludes that the philosophical and anthropological ideas of the fraternal schools were formed in the context of European philosophical culture and were a reflection of the cultural and historical features of the historical period we are studying.

Keywords: soul, self-knowledge, spirit, fraternal schools, spiritual world.

REFERENCES

- Adruga, A. (2012). The First Printed Book in Chernihiv and the Left Bank of Ukraine. *Severyansky Chronicle*, 5–6, 22–27. (In Ukrainian).
- Andrusiv, L. (2011). *Rationalist Tendencies in Ukrainian Philosophical Thought XI – Beg. of XVII Century*. (PhD Thesis). Kyiv: Drahomanov National Pedagogical University. (In Ukrainian).
- Azovtseva, S. (2013). Kyrylo Tranquillion-Stavrovetsky's Works in Historical and Literary Works of the XIX–XXI Centuries. *Scientific Notes of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Series: Literary Studies*, 4 (2), 3–8. (In Ukrainian).
- Bobak, M. (2001). *Ideas of Civic Humanism in Ukrainian Spiritual Culture (XVI–XVII Centuries)*. (PhD Thesis). Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. (In Ukrainian).
- Doichyk, M. (2004). *Ethical and Anthropological Ideas of Ukrainian Renaissance Humanism (the End of XVI – First Third of XVII Century)*. (PhD Thesis). Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. (In Ukrainian).
- Hrushevsky, M. (1995). *History of Ukrainian Literature* (Vol. 6). Kyiv: Oberegi. (In Ukrainian).
- Hudz, L. (2020). *Poem of Archbishop Ioan Maksymovych "Virgin Mary, rejoice" as a Phenomenon of Ukrainian Baroque Literature*. (PhD Thesis). Kyiv: Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. (In Ukrainian).
- Isaievych, J. (1966). *Brotherhoods and Brotherhood's role in the Development of Ukrainian Culture of the XVI–XVIII Centuries*. Kyiv: Naukova Dumka. (In Ukrainian).
- Isaiah, M. (1710). *Spiritual Alphabet*. Kyiv: Publishing House of the Kyiv-Pechersk Lavra. (In Russian).
- Isichenko, I. (2017). Pearl of Many Values of Kyrylo Tranquillion-Stavrovetsky as a Phenomenon of Ukrainian Baroque Religious Culture. In B. Krysa & D. Syroyid (Eds.), *Kyrylo Tranquillion-Stavrovetsky – Preacher of the Word of God* (pp. 209–223). Lviv: UCU Publishing House, 2017. (In Ukrainian).
- Ivanova, M. (2011). The Issue of a Human as the Issue of an Author in the Western Russian Philosophical and Theological Thought of the First Half of the 17th Century (Melety Smotritsky's letter to Adam Khreptovich). *Voprosy Filosofii – Philosophy Issues*, 7, 69–76. (In Russian).
- Krysa, B. (2013). Kyrylo Tranquillion Stavrovetsky: The History of Creative Personality. *Ukrainian Literary Studies*, 77, 285–296. (In Ukrainian).
- Kvasyuk, L. (2009). Reflection of the Controversy Between Orthodox and Catholics about Purgatory in "Trenos" (1610) by Meletius Smotrytsky. *Ukrainian Studies*, 3, 208–210. (In Ukrainian).
- Kvasyuk, L. (2010). Presentation of Christian doctrine in "Catechism (Summary), or a Short Collection of Faith and Ceremonies of the Holy Eastern Church" by Meletius Smotrytsky. *Ukrainian Studies*, 3 (36), 173–175. (In Ukrainian).
- Logvinenko, V. (2005). *Polemical Literature as a Factor in the Formation of National and Religious Consciousness of the Ukrainian People*. (PhD Thesis). Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. (In Ukrainian).
- Matyukhina, O. S. (2016). Krymsky's Interpretation of Sophia-God's Wisdom in Philosophy of G. Skovoroda. *Proceedings of the National Aviation University, Series: Philosophy. Culturology*, 1 (23), 58–62. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.23.12478>.
- Moskalyova, L., Yakovenko, I., & Chorna, V. (2016). The role of the Lviv Brotherhood in the Development of the School Education System in Ukraine in the XV–XVII centuries. *History of Religions in Ukraine*, 1, 138–147. (In Ukrainian).
- Shynkaruk, V. (1988). *Monuments of Fraternal Schools in Ukraine (Late XVI – Early XVIII Centuries)*. Kyiv: Naukova Dumka. (In Ukrainian).
- Smotrytsky Meletius. (2011). Meletius Smotritsky's Letter to Adam Khreptovich on June 7, 1626. *Voprosy Filosofii – Philosophy Issues*, 7, 77–80. (In Russian).

- Smotrytsky Meletius. (2015). *Trenos, or Lamentation of the Only Holy Local Apostolic Eastern Church with an Explanation of the Dogmas of the Faith, 1610*. (Theophilus Orthologus, Trans.). Kyiv: Talcom. (In Ukrainian).
- Studynsky, K. (1906). *Monuments of Polemical Writing of the Late XVI and Early XVII Centuries* (Vol. 1). Lviv: Publishing House of Shevchenko Scientific Society. (In Ukrainian).
- Thomson, Fr. (1998). Meletius Smotritsky and the Union with Rome: A Religious Dilemma in Little Russia of the 17th Century. In *Proceedings of the International Symposium "400 years of the Brest Church Union 1596–1996, Critical Reevaluation"*, Nijmegen, Holland (pp. 177–211). Moscow: The Biblical Theological Institute of the Apostle Andrew the First-Called. (In Russian).
- Threnos To iest Lament iedney S. Powszechney Apostolskiewy Wschodniemy Cerkwie z obiasnieniem Dogmatu Wiary. Pierwey z Greckiego na Slowiensi, a teraz z Slowienskigo na polski przelozony. Przez Theofila Orthologa Teyze Swietey Wschodniemy Cerkwie Syna. Wilno, 1610. (2020). In *Jagiellonian Digital Library*. Retrieved from <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=375357>. (In Polish).
- Trofimenko, T. (2003). *Collection "Pearl of great value" by Kyrylo Tranquillion Stavrovetsky in the Context of Baroque Culture*. (PhD Thesis). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. (In Ukrainian).
- Trunte, G. (2017). God and His Creation in the Understanding of Cyril Tranquillion. In B. Krysa & D. Syroyid (Eds.), *Kyrylo Tranquillion-Stavrovetsky – Preacher of the Word of God* (pp. 242–321). Lviv: UCU Publishing House, 2017. (In Ukrainian).
- Zherebylo, I. (2002). *The Issue of the Meaning of Human Life in the Ukrainian Philosophy of the XI – First Half of the XVII Century*. (PhD Thesis). Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. (In Ukrainian).

Article arrived: 03.11.2020

Accepted: 26.11.2020